

הפטרת שבת הגדול *

השבת שלפני הפסח, שבת הגדול, מיוחדת במנהגיה, ובהם קריאת הפטרה מיוחדת, "וערבה לה". יש שתלו בהפטרה זו גם את מקור שמה של השבת, על שם התימחה "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בא היום הגדול והנורא".¹ לאמתו של דבר יש משהו חריג בהפטרה זו: בדרך כלל הפטרה מיוחדת נלוות לקריאה מיוחדת, כגון הפטרות החגים הנלוות לקריאת קרבנות המוספים וכגון ארבע הפרשיות.² בשבת הגדול אין קריאה מיוחדת בתורה למפטיר, ומניין אפוא ההפטרה המיוחדת?

שורשיה של הפטרה זו בארץ ישראל, במנהג הקריאה התלת-שנתי. כידוע נהגו בארץ ישראל לקרוא בתורה "סדר" בכל שבת, ומהזרז קריאת התורה נמשך כשלוש שנים וחצי. לכל סדר היתה הפטרה מיוחדת, שפסוקה הראשון קשור לפסוק הראשון שלהסדר, בקשר לשוני מעין 'גזרה שווה'. ההפטרות שנהגו לפי מנהג זה — מספרן למעלה ממאה וחמישים — ידועות לנו מתוך קטעי הגזינה ומפיוטי ינאי.³ ההפטרה "וערבה לה" מנחת יהודה וירושלים" (מלאכי ג, ד ואילך) היא הפטרתו של הסדר שתחילתו "זה קרבן אהרן ובנו... מנחה תמיד" (ויקרא ה, יב). כך נאמר בקטע גניזה המפרט את ההפטרות לספרי בראשית, שמות ותחילת ויקרא.⁴

* הפטרת "וערבה" בשבת הגדול נדונה לאהרונה על דפי "המעין" בשתי רשימות קצרות של פרופ' יהודה לוי (המעין לה [תשנ"ה] הוברת ג, עמ' 70; הוברת ד, עמ' 77). פורטו שם ארבעה מנהגים שונים ומנוגדים בקריאה: המנהג הפשוט הוא להפטיר בה בכל שנה; מנהג פרנקפורט (לפי כמה מקורות) שלא לקרואה לעולם; מנהג פרנקפורט (לפי מקורות אחרים) להפטיר ב"וערבה" רק בשבת הגדול בערב הפסח; ומנהג הגר"א להיפך — להפטיר בה רק בשבת הגדול שאיננה בערב הפסח.

ברברינו מוצע הסבר למקורה הראשון של הפטרה זו ולפרשם של חילוקי המנהגים בקריאתה. נוסח ראשון של המאמר נתפרסם בדף קשר 332 של ישיבת הר עציון באלון שבות (שבת הגדול תשנ"ב).

1 ראה דרישה על הטור, אר"ה, סימן תל. טעמים אחרים לשם 'שבת הגדול' ראה בספר המנהיג, מהדורת רפאל, תחילת הלכות פסח, עמ' תכג ובנסמן שם.
 2 חריג נוסף, שאף הוא צריך עיון, הוא הפטרת "מחר חודש" שבת ערב ראש-חודש.
 3 רשימה מפורטת של הפטרות המנהג התלת-שנתי נתפרסמה במאמרי 'סדרי נביאים וכתובים', הרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 176-185.
 4 ספריית הבורליאנה באוקספורד, כ"י f22 דף 31 [מספרו במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים: 32833]; ראה: A. Buchler, "The triennial Reading of the Law and Prophets", JQR 6 (1893/4), pp. 1-73 (הקטע המצויט — שם, עמ' 42).

אשלמו (= אשלמתא, כלומר הפטרה) זה קרבן אהרן ובניו — "וערבה ליי מנחת יהודה וירושלם" עד "ואשרו" (מלאכי ג, ד-יב).

התיעוד להפטרה "וערבה" לסדר "זה קרבן אהרן ובניו" עולה מארבעה קטעי גניזה נוספים של הפטרות לסדרים לפי המנהג התלת-שנתי. לפי שניים מן הקטעים האלה ההפטרה היתה בת תשעה פסוקים והסתיימה בפס' יב, ואילו לפי קטע שלישי קראו רק שישה פסוקים ודילגו לפסוק כג — "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא".

הפטרת "וערבה" נרמזה גם בפיוטו של הפייטן הארץ-ישראלי ינאי לסדר "זה קרבן אהרן ובניו". הפייטן הזה נוהג להביא את הפסוק הראשון של הפטרת הסדר בתחילת מהרזות הפסוקים שאחר קטע הפיוט לברכת "אתה קדוש" (קטע המכונה 'משלש' או קטע ג', ובו נוהג הפייטן להתום את שמו). וכך מפיט שם ינאי (מהר' זולאי, עמ' קכה; מהר' רבינובין, עמ' 380):

י-ה זכור לאחות / הגשת מנחות

מנחת יהודה ועיר הקדש / תערוב מכהני קודש

ככתוב "וערבה ליי- מנחת יהודה וירושלם כימי עולם וכשנים קדמוניות".

מנהג הקריאה התלת-שנתי שנהג בארץ ישראל נדחה לבסוף מפני המנהג ההר-שנתי, זה שנהג בבבל. רוב הקהילות אימצו גם את ההפטרות שנהגו במנהג הקריאה ההר-שנתי. אולם היה גם מנהג אחר: היו שעברו לקריאה במחזור הר-שנתי, ובכל זאת שימרו את ההפטרות הארץ-ישראליות הקדומות, והפטירו בכל שבת בהפטרת הסדר הראשון שבפרשת השבוע. מנהג זה נהג בביונטיון (מנהג רומניה), ונהג גם בקרב הקראים. ההפטרה שאנו עוסקים בה, "וערבה", נתקבלה במנהג רומניה כהפטרת פרשת צו, שהרי תחילתה של פרשה זו (ויקרא ו, א) אינה ראש סדר, והסדר הראשון הכלול בה בשלמותו הוא "זה קרבן אהרן ובניו".

שתי הפטרות אפשריות היו אפוא לפרשת צו: ההפטרה ההר-שנתית המקורית, "עולותיכם ספו על זבחיכם" (ירמיהו ז, כא), וההפטרה "וערבה", שמוצאה מן המנהג התלת-שנתי. הר' ל'מאבק' בין שתי הפטרות אלו אנו שומעים בדברי האור זרוע (חלק ב, הלכות קריאת מועדים והפטרות, סימן שצג):

כתוב בתשובות: למה לא בטלו "עולותיכם" ולא הנהיגו ב"וערבה"? שמה מושם דסיום ד"וערבה" יום דין הגדול והנורא, לכך לא הנהיגו להפטיר "וערבה".

ואני מנחם רוח אחרת עמי מהמת "וערבה", ולקיים מנהג אבותינו שהיא תורה ושמשו גדולי הדור, ורואה אני את דבריהם. ואומר אני כשחל י"ד בניסן להיות בשבת, שאי אפשר להפטיר "אשר לא צוית ולא עלתה על לבי" (יר' ז, לא)

5 קמברידג', אוסף טיילור-שכטר תיבה B17 קטעים 7, 12, 38 וכן קטע Misc. 26.62 באות ואוסף.

6 'אחות' הוא כינוי לעם ישראל, על פי הפסוק "אחות לנו קטנה" (שיה"ש ה, ח).

7 ההפטרות שנהגו לפי מנהג זה רשומות ברשימות של נ' פריד באנציקלופדיה התלמודית, ומסומנות שם באות ט (נספה לערך 'הפטרה', כרך י, עמ' תשב ואילך).

ביום שחיתת הפסח, מום דכתיב "במועדו". וא"א להפטיר ביום שחיתת הפסח "גזי נזרך והשליכי ושא על שפים קינה" (יר' ז, כט) בשבת שהוא ערב הפסח, ולהפיל לבן של ישראל עולי רגלים.

ומצאתי סייג לדברי כשבא לידי ספר של הר"ר משה בר משלם זצ"ל ההובא מארץ בבל, והיה בהנביאים סימני הפטרות לפרשיות התורה לכל השנה, וראיתי סימן "צו את אהרן" גבי "עולותיכם" ועוד סימן "צו את אהרן" גבי "וערבה לה".

ולכך כיונתי האמת לומר שפעמים מפטירין ל"צו את אהרן" ב"עולותיכם" ופעמים ב"וערבה". ותנאי בדבר זה: אם שנה פשוטה היא וחל "צו את אהרן" בשבת הגדול שלפני הפסח, יפטירו ב"וערבה", וכל שכן כשחל ערב הפסח בשבת. ואם שנה מעוברת היא, וחל "צו את אהרן" באחד משבתות של אדר השני ושבת הגדול יהיה באחרי מות, אז יפטירו ב"עולותיכם" ל"צו את אהרן". אם לא תהיה אחת מארבע פרשיות באותה שבת.

ולפי שאין רגילות נוהג כן בכל שנה ושנה, מפני שנת העיבור, לפיכך נשטט מפני הסדרים ונהגו תמיד להפטיר ב"עולותיכם" לפי שהוא תדיר. ע"כ התשובה.

עוד כתוב התשובה: בשנת העיבור' הי' שב' הגדול ב"זאת תהיה" (= מצורע), והפטירו רבותינו ב"ארבע' אנשי" (מל"ב ז, ג), לפי שב'אש' כי תזריע" לא יכלו להפטיר בנעמן (מל"ב ה) מפני שהית' פרשת החורש".

כותב התשובה, רבי מנחם, עמד בעימות בין שתי מסורות. מצד אחד הוא מספר על מנהג אבותיו ("שהיא תורה ושמשו גדולי הדור") להפטיר "וערבה". מצד שני הוא חי במציאות שבה מפטירים לעולם "עולותיכם", כפי שמורים ה"סדרנים" (בעלי רשימות ההפטרות). גם בספר שהובא מבבל רשומות שתי המסורות לגבי הפטרת צו.

בא רבי מנחם ומציע 'פשרה' בין שני המנהגים, וקובע לכל אחד תהום משלו. אולם מהי הפשרה? בכך יש עמימות מסוימת בתשובה. מתחילת הדברים משתמע שמפטירין 'וערבה' רק בערב פסח שחל להיות בשבת. כך נראה גם מן הנאמר בסוף הדברים שהפטרת "עולותיכם" היא בבחינת "תדיר", והר' לדבר גם במקורות הלכה אחרים. בהמשך הדברים נאמר אחרת: בפרשת צו החלה בשבת הגדול מפטירין "וערבה", ואילו בפרשת צו שאינה חלה בשבת הגדול מפטירין ב"עולותיכם".

יש לשים לב: מתחילה לא נזכרה כלל שבת הגדול; לא היתה זו אלא מחלוקת בשאלת הפטרת פרשת צו. ואף כשהוצע לתלות את הפרשה בעניין שבת הגדול, לא דובר אלא בפרשת צו בלבד. שבת הגדול החלה בפרשה אחרת אין לה הפטרה מיוחדת, כפי שמפורש גם בסוף הדברים בתשובה אחרת שמביא בעל אור זרוע.

8 ראה ערך 'הפטרה' באנציקלופדיה התלמודית, כרך י' הערה 405, ובהערה שבראש דברינו.

9 בשנה פשוטה פרשת צו היא לעולם בשבת שלפני הפסח, וסימן לדבר מימי הגאונים 'פקדו ופסהו', ואילו בשנה מעוברת תחול פרשת צו בשבת אחרת. ראה מאמרי 'חלוקת קריאת התורה במחזור ההר-שנתי', עלון שבות 104 (תשרי השד"מ), עמ' 41-55.

תהליך גלגולי ההפטרה לכל שלביו מתבהר עתה בשלמות: תחילה היתה הפטרה 'חד־שנתית' לפרשת צו ("עלותיכם") והפטרה 'תלת־שנתית' לסדר "זה קרבן אהרן" ('וערבה'). משנשתלט המנהג החד־שנתי 'נאבקו' שתי הפטרות זו בזו. מנהגים מסוימים עשו פשרה ביניהן, והפטירו 'וערבה' רק בחלק מן השנים: רק בשנים פשוטות, שבהן פרשת צו היא השבת שלפני פסח, או רק כשהל ערב פסח בשבת. בשלב הארון (שכבר אינו משתקף באור זרוע) ניתקה ההפטרה כלל מפרשת צו והפכה להפטרה קבועה של שבת הגדול, גם כשזו חלה בפרשה אחרת.

אפשר, כמובן, שגורמים מסוימים השפיעו על התהליך ועודדו אותו. ראשית, תוכנה של הפטרת 'עולותיכם' הוא קשה, כולה נבואת פורענות כנגד ישראל, ואפשר להשוותה במידה מסוימת להפטרות 'תועבות ירושלים' (יחזקאל פרק טז, וגם פרק כ ופרק כב), שנידחו מן הקריאה או שנצטמצמה קריאתן¹⁰. בדברי התשובה שציטטנו משתקף הקו הזה, כשבא רבי מנחם להסביר מדוע אי אפשר להפטיר הפטרה קשה זו בערב הפסח "ולהפיל לבן של ישראל עולי רגלים".

גורם שני שהשפיע על קבלת הפטרת 'וערבה' הוא התגבשות מסורת "שבת הגדול" שבה דורשים בענייני הפסח. אפשר שניצני המסורת הזו היו כבר בארץ ישראל, אולם נראה שעיקר התגבשותה באשכנז. ציון דרך חשוב הוא פיוטו של ר' יוסף טוב עלם הראשון, בן דורו של רבנו גרשום, הסוקר את דיני הפסח לפרטיהם בלשון פיוטית. הקשר ל"יום ה' הגדול והנורא" שבהפטרה, גם אם נוצר כקשר של דרש, סייע להתפשטות ההפטרה ולהשתלטותה.

הפטרת 'וערבה' איננה המקרה היחיד של הפטרה ארץ־ישראלית קדומה מן המנהג התלת־שנתי שחררה למנהג אשכנז של ימינו. כך אירע גם בהפטרת פרשת שמות¹¹, שבה נוהגות בקהילות ישראל שלוש הפטרות שונות משלושה ספרי נביאים שונים: האשכנזים מפטירים בישעיהו "הבאים ישרש יעקב" (ישעיה כז, ו), הספרדים בירמיהו ("דברי ירמיהו" — ירמיהו א, א ואילך) ואילו מנהג תימן ותוניס להפטיר ב'הודע את ירושלים' שבספר יחזקאל (טז, א ואילך). תופעה זו מיוחדת במינה, שכן רוב המחלוקות בין קהילות ישראל בעניין הפטרות נוגעות רק למקום המדויק של תחילת ההפטרה וסופה ולא לעצם בחירת ההפטרה.

נראה כי מנהג תימן הוא המנהג החד־שנתי הקדום, כעולה מקטע קדום מן הגניזה של הפטרת פרשת שמות¹². אולם בהפטרה זו יש בעיה, שהרי היא עוסקת בתועבות ירושלים, ולדעת ר' אליעזר במשנה ובברייתא (מגילה כה ע"א וע"ב) אין להפטיר בה.

10 ראה בקונטרסיו של ש' הכהן-וינגרטן, "ההפטרות של פרשת אחרי ופרשת קדושים — באיזה מהן קוראים?", ירושלים תש"ל-תשל"ג.

11 על עניין הפטרת פרשת שמות וגלגוליה עמד כבר ע"צ מלמד במאמרו "גלגוליהן של הפטרות אחרות" (תרביץ כד, תש"א, עמ' 73-74), עיין שם: וראה ביכלר (לעיל, הערה 4), עמ' 54-55.

12 קמברידג', אוסף טיילור-שכטר, B.15, 5. ע"צ מלמד (לעיל, הערה 11) ציין קטע גניזה נוסף, אך לא הצלחתי לאתר, וכנראה נפלה בסימונו טעות דפוס.

אמנם אין הלכה כרבי אליעזר. אלא כחכמים המתירים להפטיר בנבואה זו¹³, אולם בכל זאת העדיפו כמה קהילות להימנע מכך וחרו אחר הפטרה אחרת. חלקן בחרו להפטיר בתחילת ירמיהו, משום ההקבלה שבין הקרשת משה להקרשת ירמיהו. קהילות אשכנז בחרו בהפטרה הארץ־ישראלית של סדר שמות, הלוא היא "הבאים ישרש יעקב"¹⁴.

מתוכו ניכר שהפטרה ארץ־ישראלית היא זו, שהרי הקשר בין הפרשה להפטרה הוא 'גזרה שווה' מילולית, בין הפסוק הראשון של זו לפסוק הפתיחה של זו, כמקובל בהפטרות התלת־שנתיות: המלה "הבאים" שבפסוק הראשון של הפרשה באה גם בפסוק הראשון של ההפטרה¹⁵. הפטרה זו מתועדת בלא פחות משבעה קטעי גניזה של הפטרות ורשימות הפטרות של המנהג התלת־שנתי, ורמזו להפטרה עולה גם מפיטויהם של ייני ושמעון בירבי מגס¹⁶.

וכיוצא בזה אירע כנראה גם בפרשת ויצא. קהילות אשכנז אימצו בה את ההפטרה "ויברח יעקב שדה ארם" (הושע יב, ג), שהיא ההפטרה התלת־שנתית לסדר "ויצא יעקב". הסיבה פה היתה, כנראה, שההפטרה החד־שנתית המקורית, "ועמי תלואים", נמצאת במקום קרוב בספר הושע (יא, ז), והקהילות רק 'הזיזו' את מקום תחילת ההפטרה בכמה פסוקים, כמצוי הרבה בחילוקי המנהגים בהפטרות. חלק מקהילות אשכנז לא רצו לוותר על ההפטרה "ועמי תלואים" והעבירו אותה לפרשת וישלח, שהרי היא רומזת למאבקו של יעקב עם המלאך¹⁷.

למדנו אפוא, כי אף שמנהג הקריאה התלת־שנתי בטל מן העולם לפני מאות בשנים, ויחד עמו בטלו גם מנהגי ההפטרות הקשורים בו (פרט למנהג רומניה, שאינו נפוץ בימינו), בכל זאת חדרו הפטרות בודדות למנהגי ההפטרה חד־שנתיים (בעיקר בקהילות אשכנז), וכך נתקיימו עד ימינו.

13 כך פוסקים במפורש הרי"ף והרא"ש, וכך עולה מדברי הרמב"ם שלא הוכיר את דברי רבי אליעזר, וברשימת ההפטרות שבסוף ספר אהבה הביא לפרשת שמות את הפטרת "הודע את ירושלים".

14 את התסבר הזה למנהג אשכנז מציע כבר בעל ה"לבוש" ("לבוש החור" תצ"ג, ד): "וג"ל דמשום הקפדת ר' אליעזר הגדול... נוהגין אנהנו דאף על גב שכל הפוסקים פסקו כרבנן, אנו במדינות אלו נוהגין בזה כר"א ואין מפטירין 'הודע' לשמות, רק 'הבאים ישרש יעקב'".

15 ראה י' יעקבסון, חזון המקרא, תל־אביב תשי"ז, חלק א, עמ' 144-145, המביא עוד טעמים המקשרים את פרשת שמות להפטרה זו.

16 ראה לעיל, הערה 3.

17 ראה רשימת ההפטרות שערך נ' פריד, באנציקלופדיה התלמודית, סוף כרך י. בארבע פרשיות נוספות ההפטרה החד־שנתית המקובלת והה לפטרת הסדר התלת־שנתי שבאותו מקום: וישלח, שלח, נצבים (למנהגים שאינם מפטירים בה מנבואת הנחמה), וואת הברכה. בשתי הפרשיות הראשונות (ואולי גם בשתי האחרונות) נראה שההפטרה החד־שנתית הייתה זהה מלכתחילה להפטרת הסדר באותו המקום, ואינה פרי השפעה מאוחרת.